

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽԱՋՔԱՐԵՐԻ ԱՐՎԵՍՏԸ*

ԺԳ—ԺԴ ԴԱՐՆԵՐԻ ԽԱՋՔԱՐԵՐԻ
ՕՐԵԱՄԵՆՏԱԼ ՄՈՏԻՎՆԵՐԻ ՈՐՈՇ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Սովորաբար խաչերի հնագույն ձևը համարում են հավասարաթև խաչը, որը եվրոպական գրականության մեջ կոչվում է «հունական խաչ» (croix grecque) (նկար 51):

Մեզանում հավասարաթև խաչերը ավելի վաղ ծագում ունեն, քան հռոմայեցիների և բյուզանդացիների մոտ (Տեկոր, Քասախ, Երեբունյք և այլն): Հետևաբար ճիշտ չի լինի այն անվանել հունական խաչ: Եվրոպացիները Հռոմի և Բյուզանդիայի միջոցով ծանոթանալով քրիստոնեությանը, հավասարաթև խաչին տվել են «հունական խաչ» անունը: Հավասարաթև խաչը ավելի վաղ է կիրառվել հայկական, քան հունահռոմեական միջավայրում:

Սակայն հնագույն խաչերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հավասարաթև և ոչ հավասարաթև, կամ «լատինական խաչ» կոչվածները հանդես են եկել գրեթե միաժամանակ, թեև հնագույն բաղնիքի շինությունների վրա դրանք քանդակվում էին հավասարաթև (Տեկոր, Քասախ, Երեբունյք, Եղվարդ և այլն):

Հնագույն խաչքարերի խաչերը, որպես կանոն, չէին հանգում կլոր վարդյակ-քանդակների վրա, եթե չհաջվենք մի երկու բացառություն: Սակայն ավելի ուշ, հատկապես ԺԱ դարից, խաչքարերի խաչերն հանգում են, որպես կանոն, կլոր վարդյակ-քանդակների կամ արևի սկավառակների վրա, 8—16 թևանի վարդյակների ձևով:

Ա. Շ. Մնացականյանը խաչքարերի վրա հանդես եկող այդ կլոր վարդյակ-քանդակ-

ները համարում է «հատիկապատկեր ծաղկեպսակով, որից էլ ծլել է կենաց ծառը՝ խաչի խոշոր տեսքով, վարսանդապտղային սիմվոլներով և պտղաբեր ճյուղերով»⁵⁹:

Ա. Շ. Մնացականյանը օրնամենտալ մոտիվների ծագման հարցը համարում է լուծված. «Ամեն ինչ այնքան ծանոթ է ու հասկանալի, որ այսքանով կարելի է պարզված համարել ոչ միայն այս, այլև ընդհանրապես բոլոր խաչքարերի վրա փորագրված հիմնական դարձերի բովանդակությունը»⁶⁰, իսկ չի ընդունում, որպես դարձարվեստի հիմնական մոտիվ, արևը. «Ձարդարվեստի հիմնական մոտիվների մեջ արևը գտել է իր արտահայտությունը հողի, օդի և ջրի հետ միասին ի դեմս չորս էլեմենտներին նվիրված հարուստ ու բազմապիսի մոտիվների: Արևն առանձին ոչպես դարձարվեստի հիմնական մոտիվ, ուրիշ արտահայտություն չունի»⁶¹:

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ Ա. Շ. Մնացականյանի հիշյալ օրնամենտալ մոտիվների ծագման հարցի ուսումնասիրման մեթոդը որոշ տարակուսանք է հարուցում: Անվիճելի փաստ է, որ, ինչպես այլուր, այնպես էլ հայկական լեռնաշխարհում գոյություն է ունեցել արևի պաշտամունքը, որի վերապրուկները, քանդակագործության և ֆոլկլորի ձևով, հասել են մեզ: Հայ իրականության մեջ Արան արևի աստվածություն էր: Ստրուվեն հավանական է գտնում, որ Շամիրամն էլ հանդես էր գալիս որպես ջրի աստվածություն, կապված արևի աստվա-

59 Ա. Շ. Մնացականյան, «Հայկական դարձարվեստ», Երևան, 1955 թ., էջ 185:

60 Նույն տեղում, էջ 186:

61 Նույն տեղում էջ 182:

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1960 թվականի № 6-ից, 2-ից, 4-ից և 5-ից:

Նկար 51

ծովյան՝ Արալի հետ⁶², Հին հայերը պաշտել են և լուսինը⁶³:

Հայկական խաչքարերի, հատկապես խաչելության խաչքարերի վրա էլ նկատելի են այդ երկու լուսատուները, արեգակը աչից և լուսինը ձախից: Նրանց երևույթը քրիստոնեական արվեստի մեջ առնված է ոչ միայն ավետարանական պատմության հետևանքով, այլև հեթանոսական ազդեցությամբ, ասում է Գ. արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը⁶⁴:

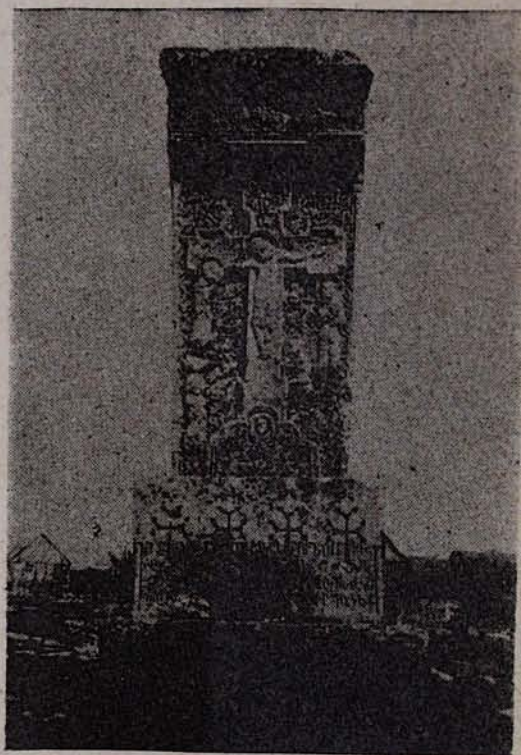
Խաչելության խաչքարերի վրա, հատկապես ԺԳ դարից սկսած, այդ լուսատուները երևում են, իսկ մյուս խաչքարերի վրա, սովորաբար քանդակվում էր միայն արևը, խաչից ներքև, կլոր ճառագայթաձև վարդյակի պատկերով, որն հետագայում վեր է ածվում մի գեղաքանդակ զարդամոտիվի: Սովորաբար այնտեղ, որտեղ երկու լուսատուներն են երևում, այնտեղ խաչից ներքև՝ կլոր վարդյակ չի քանդակվում, իսկ այնտեղ որտեղ խաչից ներքև կլոր վարդյակն է դրվում, այդ խաչքարի վրա երկու լուսատուները չեն երևում:

Այդպիսի օրինակներ շատ կարելի է բերել: Այսպես, օրինակ, Ջին-գյուլի 1271 թվականի, Հաղբատի 1273 թվականի, Թումանյանի (Դսեղի) 1281 թվականի, Աշտարակի 1268 թվականի և Մշակավանքի 1291 թվականի խաչելության խաչքարերը դրանց լավագույն նմուշներն են հանդիսանում: Առհասարակ այդպիսի խաչքարերը կոչվում են «ամենափրկիչ» և ներկայացնում խաչելության տեսարաններ (նկար 52, 53):

ԽԱՉՔԱՐՆԵՐԻ ՖՈՒՆԿՑԻՈՆԱԼ
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ոմանք կարծում են, որ խաչքարերը լուրջ գերեզմանաքարեր են: Բայց, ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, այդ հեթադրությունը այնքան էլ ճիշտ չէ, նամանավանդ հնագույն խաչքարերի նկատմամբ: Խաչքարերը հիմնականում գերեզմանաքարերի են վերածվում ԺԳ դարից սկսած:

«Խաչքարը, — գրում է Ս. Մալխասյանցը, — երկայն ու բարակ սալաքար է, քարե տախտակ, որի վրա քանդակված է զարդաբուն խաչ և որ գտնվում էր ուխտատեղերում

Նկար 52

62 Հ. Հ. Պիտրոսյանի, «Ուրարտուի պատմությունը և կուլտուրան», Երևան, 1944 թ., էջ 278 (տես նաև):

63 Հ. Ղ. Մ. Ալիշան, «Հին հայաստանի հեթանոսական կրոնի հայտը», Վենետիկ, 1910 թ., էջ 173 և 340:

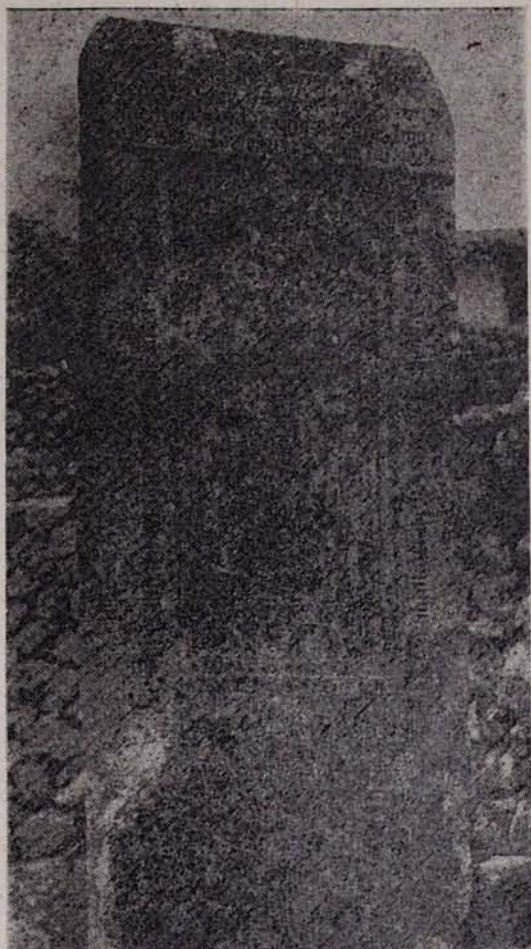
64 Գ. արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, «Հավուց թառի Ամենափրկիչը...», էջ 56—57:

կամ նշանավոր մարդկանց գերեզմանների վրա»⁶⁵։

Գրեթե նույնպիսի սահմանում են տալիս Ն. Մ. Տոկարսկին⁶⁶, Խալիպախյանը⁶⁷, և շատ ուրիշներ։

Խաչքարերը հայ արվեստի հնագույն այն հուշարձաններն են, որոնք, իրենց զարդագուն ման ընթացքում ձեռք բերելով որոշ պրուպորցիոնալ չափեր (2 մ. բարձրություն, 1 մ. լայնք և 0,25 մ. հաստություն) և խաչը ունենալով իրենց արևմուտք նայող գլխավոր ճակատի վրա, կանգնեցվում էին տարբեր առիթներով և բազմապիսի ֆունկցիոնալ նշանակությամբ։ Նրանք հայ քանդակագործական արվեստի յուրահատուկ հուշարձաններ են։

Խաչքարերի արվեստի ավելի բազմակողմանի ուսումնասիրությունը մեծապես կնը-

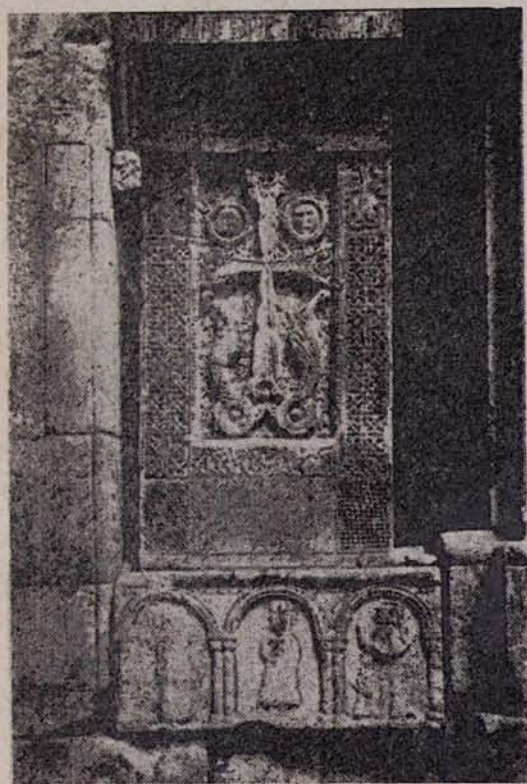

Նկար 54

պաստի հայ ժողովրդի մշակութի և պատմության ուսումնասիրության գործին։

Խաչերը (թեև վոր քարի խաչաքանդակները), իսկ հետագայում խաչքարերը, որոնք կանգնեցված են եղել Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում, ունեցել են պաշտամունքային և այլ ֆունկցիոնալ նշանակություն։

Ազաթանգեղոսի վկայությամբ՝ խաչքարերը կանգնեցվել են ճանապարհների, փողոցների, հրապարակների ելքի ու մուտքի վրա. «Եւ յամենայն քաղաքս հայոց և ի գեօղս և յաւանս և յազարակս երեւցուցանէր զտեղիս տան Աստուծոյ։ Բայց ոչ առնէր յայտ զհիմնարկութեան զհետ, և ոչ սեղան ուրեք ուղղեալ յանուն Աստուծոյ, զի չունէր զպատիւ քահանայութեան. այլ լոկ պարսպէր քաղաքորմով զտեղիսն, և կանգնէր զնշան տէրունական խաչին։ Նոյնպէս և յելս և ի

Նկար 53

65 Մ. Մալխասյանց, «Հայերեն բացատրական բառարան», Բ, Երևան, 1944 թ., էջ 244։

66 Ն. Մ. Տոկարսկի, «Հին Հայաստանի ճարտարապետությունը», Երևան, 1946 թ., էջ 309 (ոտոսերին)։

67 Խալիպախյան, «Ճարտարապետության ընդհանուր պատմություն», Ա, Մոսկվա, 1958 թ., էջ 668 (ոտոսերին)։

մուտս ճանապարհաց և ի փողոցս և ի հրապարակս և ի ճանապարհակիցս պահ և ապաւն զերկրպագեալն յամենեցունց զնոյն նշան կանգնէր»⁶⁸:

Մեր պատմիչների ակնարկութիւնները՝ «նշան խաչին տէրունական», վերաբերում են խաչերին և խաչքարերին:

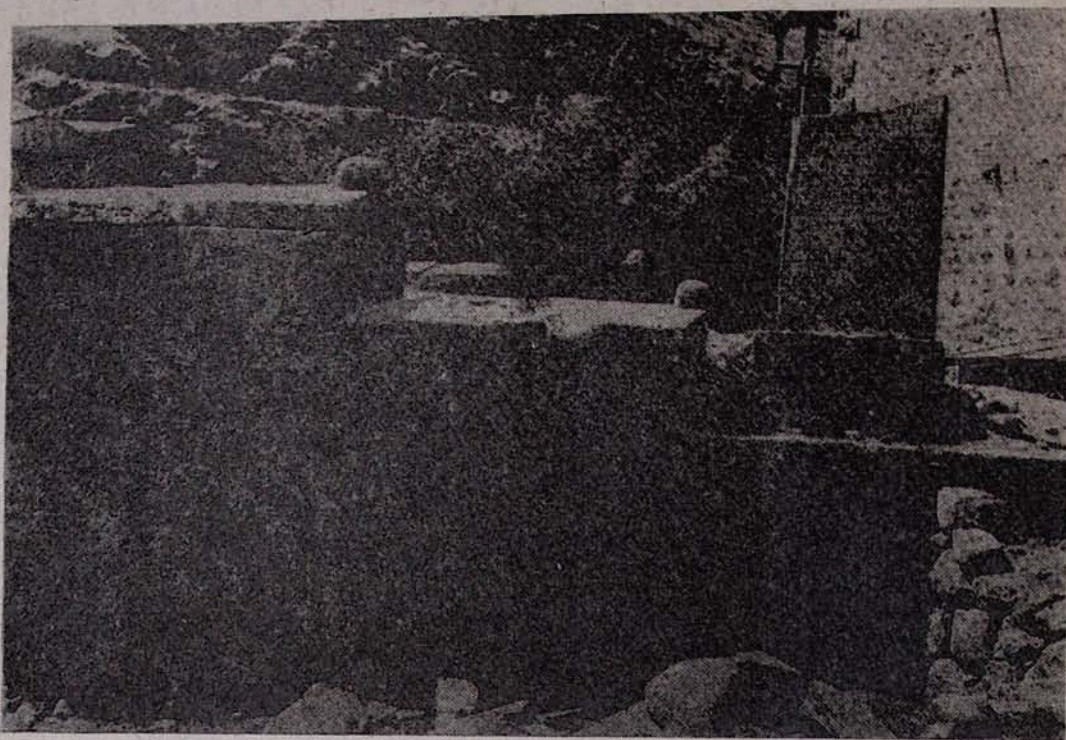
Խաչերի ու խաչքարերի այդպիսի տեղադրութիւնները հնում նշում էին ճանապարհների, փողոցների, հրապարակների ելքն ու մուտքը, նրանց սահմաններն ու բաժանումները:

3. ճանապարհացույց և սահմանաքարեր.
4. արձանագրութիւն-կոթողներ, թագավորական, իշխանական և կրոնական օրենքներն հրապարակող, ինչպես նաև որպես նվիրատւական արձանագրութիւն-հուշարձաններ.

5. հաղթանակների, ազատագրութեան և կամ նշանավոր դեպքերի առթիւ կանգնեցված հուշարձաններ.

6. արվեստի կոթողներ:

7. կոթող-մահարձաններ, բնակչության գրեթե բոլոր խավերի՝ իշխանի թե՛ հասա-

Նկար 55

Բացի այդ, խաչքարերի վրա հանդես եկող օրնամենտալ զարդամոտիվներով հայ ժողովուրդը արտահայտել է երբեմնի իր հավատալիքներն ու պատկերացումները, զբաղմունքն ու կենցաղը:

Խաչքարերը կանգնեցվել են որպես՝

1. պաշտամունքային կոթողներ, հավանաբար նաև որպես ցասման քարեր⁶⁹.

2. հիշատակարաններ, ղանաղան շինութիւնների, վանքերի, եկեղեցիների, կամուրջների, աղբյուրների, գյուղերի ու քաղաքների կառուցման առթիւ.

րակ քաղաքացու, հոգևորի թե՛ աշխարհիկի համար:

Բերենք մի քանի օրինակներ խաչքարերի այդ ֆունկցիաներն ապացուցող.

ա. Մարտիրոս գյուղի (Ազիզբեկովի շրջան) աղբյուրի գլխին դրված խոշոր բազալտե խաչքարը. (նկար 54), որն ունի 1283 թվակիր հետևյալ արձանագրութիւնը.

«Ես Մխիթար, որդի Դեղկայ, ճրամանալ իշխանաց իշխանին Պռոշոյ եւ որդայ իւռոյ Հասանայ, շինեցի զգիւս Մարտիրոս եւ

կանգնեցի զխաչս ի դուռն սբ վկայաբանիս ի բարեխաւսութիւն ինձ եւ ամուսնոյն իմոյ Մամիրին և որդոյ իմոյ Խաւրիքշանին եւ

⁶⁸ Ագաթանգեղոս, «Պատմութիւն հայոց», էջ 397:

⁶⁹ Ի. Սրեկյան, «Վիշապներ...», էջ 39:

դստեր իմոյ Ռուզուֆանին: Կազմեցաւ ձեռամբ Շնորհատրին:

Ի քվին ՉԼԲ: Որք ընթեռնում յիշեցէք»:

Ուշագրավ է, որ հաճախ խաչքարերը կանգնեցվում էին աղբյուրների վրա, ջուր բերելու կապակցությամբ և կամ կամուրջների կառուցման առթիւ: Դրանցից հիշատակության արժանի են հետևյալները.

1190-ական թվականներին Զաքարի որդի իշխանաց իշխան Սարգսի դուստր և Արաս թագավորի կին Վանենին կառուցել է Սանահնի նշանավոր կամուրջը: Այդ առթիւ կամրջի գլխին նա կանգնեցնում է մի համեստ խաչքար (նկար 55), որը ջարդվել է 1796 թվականին, Աղա-Մահմադ-խանի արշավանքի ժամանակ: Արձանագրությունը հետևյալն է.

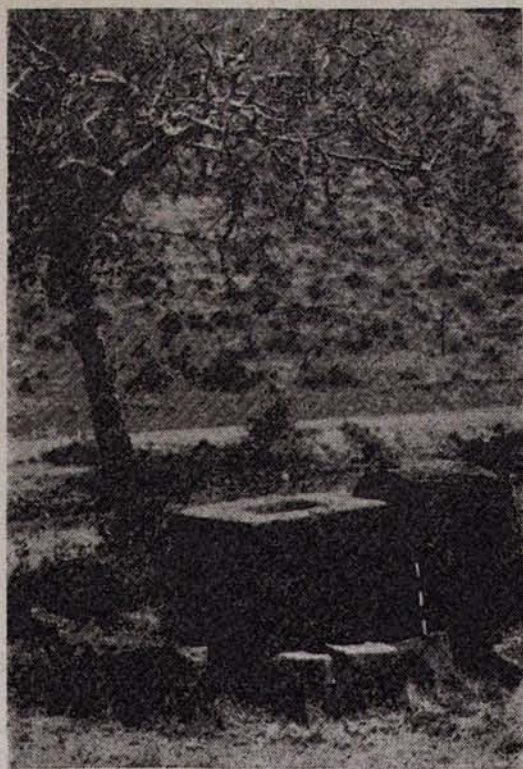
«...[ա]զգին բագրատունեաց: Ես՝ Վանենի. դուստր իշխանաց իշխան Սարգսի, որդո Զաֆառէի, կին Արասա թագաւորի, որ կիսաւրեայ վախճանեայ խաւարեցոյց զմեզ, շինեցի զկամուրջս եւ կանգնեցի զխաչս յիշատակ նմա եւ մխիթար ինձ եւ ի կեանս ծնողաց եւ եղբարց իմոց: Յիշեցէք ի Քս Յն»⁷⁰:

բ. Հաղթանակների և երկրի ազատագրության առթիւ կանգնեցված խաչքարերից մեկ հայտնի են Զաքարե ամիրսպասալարի 1200 թվականին կանգնեցրած խաչքարը Ամբերդում (նկար 35) և Կոշ գյուղի ճանապարհին ԺԲ դարի վերջում Պետրոս «աւանատես» վարդապետի կանգնեցրած խաչքար-կոթողը (նկար 34):

Այդպիսին է նաև Դսեղի (Թումանյանի) «Սիրուն խաչ» խաչքարը 1251 թվականին բանդակված, որի կառուցողն է Հայրադեղը, «որդի Թերին» (նկար 42): Նման տիպի խաչքարեր շատ կան, որոնց մի մասն էլ առանց արձանագրությունների:

գ. Բազմաթիւ են նաև զանազան սրբերին նվիրված խաչքարերը, որոնց հանդիպում ենք հաճախ: Դրանցից է, օրինակ, Ալավերդուց քիչ հեռու Աթոռիկ կոչվող գյուղատեղի 1279 թվակիր խաչքարը մենավոր ծառի տակ, որն ունի հետևյալ արձանագրությունը (նկար 56).

«Կամաւմն Այ ի տրութեն պարոն Սադունին եւ ի հայրապետութեան Տր Յովանիսի անյախթ գիտնականի, մեք ծառայ սր

Նկար 56

նշանիս Մանուէլ ամուս... էս ես Դրիգորէս Յովանէս կանգնեցաք զխաչս յանուն Սրբոյն Սարգսի զաւրաւարի եւ տլաք գեղիս տեղի գերեզմանի մեր հէրեն հողէ յիշատակ մեզ եւ որք երկրպագէք սրբո նշանիս յիշեցէք զմեզ եւ ծնողսն լինք, զհոգեւոր՝ Գաւակսն մեր զՊետրոս, զՊաւղոս, զՄանուէլ: Ի քվիս Յիւլ»⁷¹:

դ. Որպես գերեզմանաքարեր խաչքարերը հիմնականում հանդես են գալիս ԺԲ-ԺԳ դարերից և որոնց թիւը հազարների է հասնում:

ե. խաչքարերի մի զգալի մասն էլ կանգնեցված են «հոգու փրկության» և կամ «արեւշատության» համար: Դրանցից են Դսեղի վանքի, Սանահնի, Հաղբատի վանքերի շատ ալ խաչքարեր:

Վերև բերված օրինակներով և նշված կիրառական նպատակներով կանգնեցված

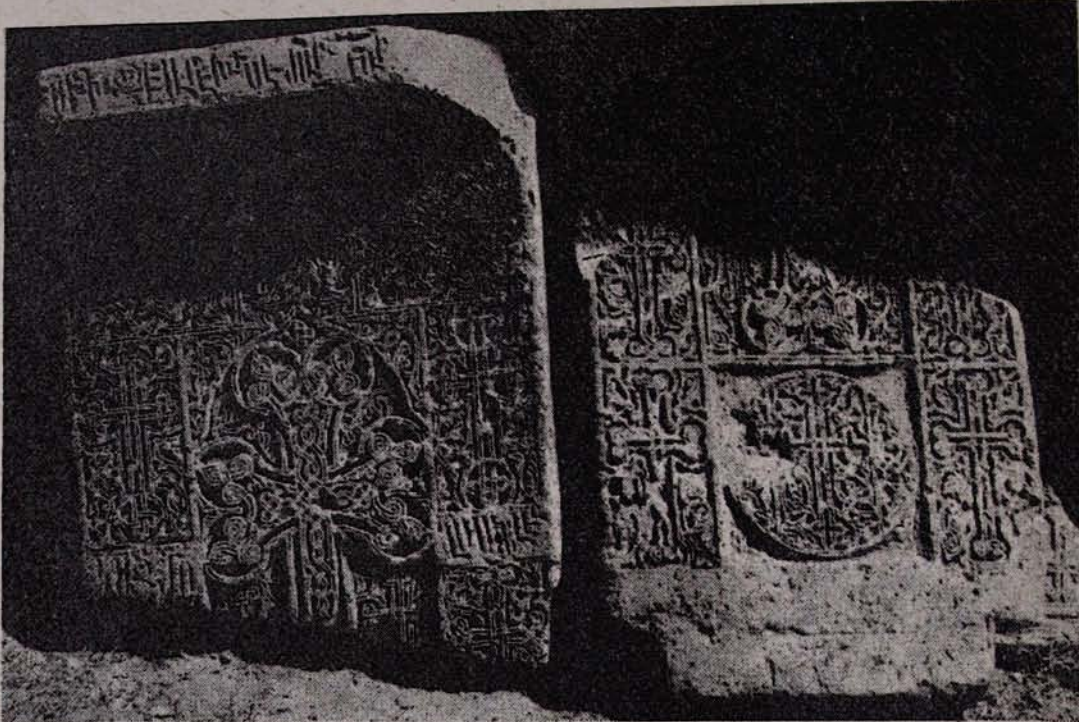
71 Այս խաչքարը բազալտից է, նույնպիսի բազալտե պատվանդանի վրա: Արձանագրությունը գտնվում է խաչքարի և պատվանդանի վրա: Խաչքարն այժմ վայր է ընկել իր պատվանդանի վրայից:

70 Կ. Ղաֆադարյան, «Սանահնի վանքը...», էջ 185—187: Տե՛ս նաև Գ. արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, «Տաղքականք կամ Պոռշեանք», Ա մաս, էջ 15, որտեղ «Վանենի»-ն կարդացված է «Անանե»: Այս խաչքարն այժմ վերականգնվում է Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կողմից:

խաչքարերի թիվը չի սահմանափակվում: Հետագա ուսումնասիրությունները նորանոր լրացուցիչ տեղեկություններ մեզ կտան խաչքարերի արվեստի մասին:

Անվիճելի է, որ վանքերի, եկեղեցիների, իջևանատների և այլ հուշարձանների վրա եղած վիմական արձանագրությունները, նրանց քանդակները և այդ հուշարձանների ոճական առանձնահատկությունները շատ արժեքավոր են հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության համար:

Հայ հնագույն շատ գործիչների անունները և նրանց մասին որոշ տեղեկություններ մենք իմանում ենք խաչքարերի վիմական արձանագրություններից: Զլինեին Վեցիկի, Պողոսի, Շնորհավորի, Երեմիա երաժշտի, Քիրամի, Մխիթար հորինողի, Մոմիկի, Գալձակի և այլոց կերտած ու կանգնեցրած խաչքարերը, ապա մենք գրեթե ոչ մի տեղեկություն ու գաղափար չէինք ունենա նրանց գործունեության մասին:

Նկար 57

Խաչքարերը հաճախ ծառայում են որպես սկզբնաղբյուր մեր ժողովրդի պատմության ուսումնասիրության համար: Նրանք մեր մի շարք հուշարձանների, այդ թվում Աղջոց Ս. Ստեփանոս, Կուբի, Օծոպի և այլ շատ վանքերի մասին մեզ որոշ տեղեկություններ են տալիս և լրացնում մատենագրական տեղեկությունները: Օրինակ, այդ հուշարձաններում մնացած խաչքարերը և նրանց արձանագրությունները գրեթե միակ կենդանի հիշատակարաններն են հանդիսանում: Խաչքարերը մեզ մատնացույց են անում նաև Հայաստանի երբեմնի հնագույն բնակավայրերն ու գյուղերը, նրանց պատմական անունները:

Միջնադարյան Հայաստանի խաչքարեր քանդակող վարպետները խաչքարերի արձանագրությունները քանդակել են հիմնականում երկու ձևով՝ խորաքանդակ (փորագիր) և բարձրաքանդակ (եղնավոր) գրերով:

Նրանցից ոմանք խաչքարերի վրա փորագրվելիք նախադասությունը ճիշտ և համաչափ տեղադրելու համար նախապես խաչքարի վրա թեթև գծեր են փորագրել և ապա գրել արձանագրությունը: Օրինակ՝ Սամվել կազմողը էջմիածնի Ս. Հռիփսիմի տաճարի բակում գտնվող խաչքարի վրա յուրաքանչյուր տառը քանդակել է 5 ուղղահայաց գծերի միջև, ընդ որում 6 գիծը կազմում է 4 սմ: Խաչքարն այժմ երկու մասի է

շարժված և գտնվում է Ս. Հովհաննիսի բակում (նկար 57):

Միջնադարում խաչքարերի երեսը երբեմն ներկել են կարմիր օխրայով:

Խաչքարերը հիմնականում պատրաստվում էին միակտոր տափակ, բարակ քարից: Պատվանդանները քանդակվում և պատրաստվում էին առանձին քարերից, սրբատաշ, երբեմն էլ անտաշ քարերից:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ բուն խաչքարերը քանդակվում էին նաև երկու առանձին քարերից (բացի պատվանդանից): Օրինակ, բուն խաչքարը քանդակվում էր միակտոր քարից, իսկ գառնիզային մասը առանձին, որը խաչքարի գլխին ագուցվում էր երկու ձևով: Այսպես, օրինակ, Հաղբատի երկու քարից քանդակված որոշ խաչքարերի վրա հանված են քարե ելուստներ 5—15 սմ. բարձրությունով, որի վրա էլ ագուցվում է խաչքարի գառնիզային մասը: Երբեմն էլ խաչքարի գառնիզային մասը բուն խաչքարի վրա ագուցվում էր երկաթե երկու կեռերի և կամ գամերի միջոցով:

Սովորաբար խաչքարերի պատվանդանները պատրաստվում են միակտոր և կամ մի քանի կտոր քարերից, քանդակված և ոճավորված բարձրադիր հարթակների վրա, որոնց մեջ ագուցված են խաչքարերը:

Պատվանդանները իրենց հերթին ունենում են պարզ և քանդակազարդ գառնիզներ, հիմնականում ուղղանկյուն հատակագծերով. դրանք լինում են նաև աստիճանաձև, խարսխաձև և երբեմն էլ խաչքարերին պատվանդան են ծառայում ուղղակի բնական բարձրադիր ժայռերը:

Նկար 58

Միջնադարյան հայ վարպետները ժԲ—ԺԳ և հետագա դարերում խաչքարեր քանդակում են նաև ժայռերի մեջ: Դրանցից լավագույններն են Դեղարդի և Քարագլխի (Նղեզնաձորի շրջան) խաչքարերը (նկար 58):

Խաչքարերի արվեստի ուսումնասիրությունը կարող է որոշ նորություններ ու լրացուցիչ վկայություններ հաղորդել հայ ժողովրդի մշակույթի և պատմության ավելի խոր ուսումնասիրության ուղղությամբ:

